

novе knjige...

Platon: O JEZIKU I SAZNANJU, Reč i misao XIII/309, Rad, Beograd 1977.

U izboru dr Ksenije Maricki Gađanski i u njezinu prijevodu, zajedno s Ivanom Gađanskim, u knjižici su sakupljeni odlomci Platonovih djela koji se bave jezikom i njegovim odnosom prema mišljenju i spoznaji. Odabrani su fragmenti iz „Alkibijada“, „Harmida“, „Eutidema“, „Kratila“, „Teeteta“, „Sofista“, „Fileba“, „Timeja“, „Kritije“ i „Pisama“. Knjizi je pridodan popis, iako nepotpun, mjesta iz svih Platonovih djela u kojim ovaj grčki filozof govori o jeziku, zatim kronološki redosljed Platonovih spisa i, napokon, pogovor Ksenije Maricki Gađanski pod naslovom „Platonova glotologija“.

Pojava ovakva izbora, kao i nedavnog prijevoda integralnog teksta dijaloga „Kratil“ čija je osnovna tema upravo odnos jezika i stvarnosti i jezika i mišljenja, zacijelo nije slučajna. Naime, suvremena lingvistika, nakon relativno

dugotrajnog perioda istraživanja činjenica i zanosa deskripcijom faktografije, te razdoblja u kojem je težila za tim da te sakupljene činjenice sistematizira, strukturira i svrsta unutar samog jezičnog sustava, u najnovije se vrijeme sve više opet vraća pitanjima filozofskog, sociološkog i psihološkog karaktera, pitanjima koja su dugo vremena bila više-manje zanemarena. Tražeći, u domeni filozofije, u svim vremenima sugovornike, u antici teško da lingvistika može naći poticajnije i interesantnije ideje od Platonovih, čak i onda kada ih u potpunosti mora odbaciti.

Sam izbor nesumnjivo pruža reprezentativan uzorak Platonovih razmatranja jezika, iako izdvojenost odlomaka iz njihova konteksta ponekad ide nauštrb jasnoći Platonovih misli. No, to je, dakako, nužno u svakom djelu mozaičnog i fragmentarnog karaktera. Osim toga, pojedine Platonove tvrdnje sa stajališta suvremene lingvistike zvuče naivno, pa i sasvim nevjerovatno, tako

da je šteta što nisu popraćene komentarom koji bi ih stavio u koordinate Platonove i antičke filozofije. To donekle nadoknađuje instruktivan pogovor prevodioca kojemu ponegdje nedostaje kritička lingvistička dimenzija.

Usprkos svemu, produbljivanju dijaloga između lingvistike i filozofije zacijelo bi koristilo kad bi se uz ovu poticajnu knjigu pojavili i slični izbori iz opusa drugih antičkih filozofa, u prvom redu Aristotela.

D.Š.

Tomislav J. Šagi-Bunić: **POVIJEST KRŠĆANSKE LITERATURE, Svezak prvi, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1978.**

Povijest rimske književnosti uočava kršćanske rimske književnike tek od onog trenutka kad kršćanska civilizacija postaje dominantna vjera u toleranciji kasnijih stoljeća, a kršćanski autori dovoljno oboružani poznavanjem klasičnih vrijednosti da svojom intelektualnom pojavom mogu stajati uz bok najznačajnijih umova poganskog Rima. O pojavama koje im u prethodnim stoljećima udaraju temelj ove povijesti uglavnom šute. Doduše s pravom, jer su prva stoljeća kršćanstva vodila neku vrstu intelektualne gerile s najboljim plodovima antičkog duha i svaka komparacija treba da računa s nejednakošću partnera. Tek onog trenutka kad militantan vjerski pokret počinje svoj kompromisni put, obostrani ustupci (koji se ređaju korak po korak) otvorit će put novoj vjeri u stare državne i društvene organizme,

a staroj kulturi u novu civilizaciju. I nije slučajno da je kršćanstvo postalo u najvećoj mjeri upravo prenositelj rimske civilizacije kako na istoku tako i na zapadu.

O onim stoljećima u kojima povijest rimske književnosti nema što tražiti govori upravo objavljena omašna knjiga Tomislava J. Šagi-Bunića zamišljena kao prvi svezak **Povijesti kršćanske literature**. U ovom je svesku autor, najšire shvativši pojam literature, izložio povijest starokršćanske književne produkcije u prva dva stoljeća nove ere, od samih početaka do djelovanja Irineja iz Lyona (kasnije proglašena svecem). Međutim, ovu granicu ne treba shvatiti suviše kruto. Autor je naime, jer se ipak radi o povijesti književnosti, podijelio svu građu prema književnim vrstama, a unutar pojedinih tako sređenih odsječaka poduhvatio se kronologije. Takav je postupak nužno doveo, kod nekih pojava, do potrebe da se unaprijed postavljena granica prijeđe. U ovom svesku nisu ipak obuhvaćeni počeci svih literarnih vrsta (ovdje treba opet naglasiti da je pojam literature uzet u njegovu širem smislu), već je autor postupio „po načelu da se o pojedinim književnim vrstama zgusnuto govori prema vremenu kad su se one u kršćanstvu jasno pojavile“ (Predgovor, str. XVIII). Tako u ovom svesku nisu našle mjesto historiografije, pravno-disciplinski propisi i neke druge književne vrste. Od književnih vrsta prvi svezak **Povijesti** obuhvaća uz najstarije spomenike kršćanskih otaca apostolskih, početke apokrifne literature, hagiografije, kršćanskog pjesništva, apologetike, homiletike i kontroverzističke literature. Značajan dio knjige obuhvaća i pregled prvih here-

tičkih strujanja, a dva su poglavlja posvećena i poganskim protukršćanskim piscima (dakako samo onima koji su pisali o kršćanstvu) te Filonu Aleksandrijskom. Knjiga ne obuhvaća povijest novokanonskih spisa premda za to nema dovoljno opravdanja, gledamo li na to pitanje s čisto literarnog (a mislim i informativnog) stajališta, no djelo je prilagođeno stanju na vjerskim učilištima gdje se ova problematika proučava zasebno.

U obradi samih pisaca ili pojedinih književnih pojava autor je nastojao „da ovo djelo pruži našem čitateljstvu što više raznovrsnih relevantnih podataka s toga područja, sabranih na jedno mjesto i metodički obrađenih“. U tom je pogledu Šagi-Bunić u cijelosti izvršio svoju zamisao, te knjiga vrvi podacima koji čitaoca mogu u potpunosti zadovoljiti, bar što se tiče bio-bibliografskih navoda. Jer Šagi-Bunić rijetko donosi paralele s rimskom književnošću (koja u tim stoljećima stvara svoja najzrelija djela). Tek sporadično povezuje on stil i jezik pojedinih autora (Klement Rimski, Minucije Feliks) s književnom tradicijom antike, progovorivši nešto više tek o utjecaju antičke filozofije (posebno o unošenju filozofske terminologije u kršćanske spise). Mišljenja smo da bi se u povijesti kršćanske *literature*, premda ona obuhvaća i one vrste koje tek u najširem smislu možemo smatrati literaturom, moralo veći prostor ustupiti komparativnim zahvatima. Rimski kultura i rano kršćanstvo djeluju međusobno u svakom svom trenutku, a utjecaji razvijenijih formi sigurno se mogu raspoznati. Takav bi prikaz, čak i onda kad bi rezultati bili negativni značio velik korak u određivanju

kršćanske literature. Ovako ona ostaje, bar u prvom stoljeću sasvim izolirana. Iako je kršćanska civilizacija po svojoj biti od samog nastanka bila drugačija od antičke, prelamanje tih razlika moglo bi biti vrlo zanimljivo. A čitav je taj kompleks u ovoj knjizi posve izostao. Tek u trenutku kad je fond helenističke filozofije i retorike postao svojnom i kršćanskih pisaca, nalazimo se odjednom pred činjenicama o rimsko-kršćanskom zajedništvu, a da to stapanje nismo mogli pratiti od samog njegova početka. Na taj način ova knjiga čini istu pogrešku kao i povijesti rimske književnosti, dakako s obratne strane i rekao bih sebi na štetu.

I dok se književnim činjenicama posvećuje relativno neznatna pažnja, dotle je *nauka* nekih autora obrađena vrlo detaljno (naravno u onih pisaca koji su to po sudu Šagi-Bunića zaslužili). Posve je razumljivo da je nauka sastavni dio književnog i intelektualnog profila pojedinih kršćanskih pisaca, no smatramo da je u tim dijelovima knjiga trebalo da bude sažetija. Jer opširnost u ovom dijelu otežava čitanje knjige, te se kosi s težnjom da knjiga bude informativna. To više što one koje sama nauka bude zanimala treba uputiti na specijalističku literaturu.

Ove kritičke primjedbe pokazuju prije svega da je Šagi-Bunić poduzeo da obavi izuzetno težak i složen zadatak. Prvi dio *Povijesti kršćanske književnosti* pokazuje da je svoj zadatak izvrsno i obavio. Već kad bismo imali i značajnije primjedbe na njegov rad, pa i kad bi u radu bilo pogrešaka, knjiga bi zaslužila svaku pažnju već time što je na ovom području *prva*. Što to znači za cjelokupnu našu kulturu ne treba

posebno naglašavati. Premda je autor u svom Predgovoru napomenuo da izdanje ove *Povijesti* ne pretendira da zamijeni velika djela s tog područja, smatramo da se radi o nepotrebnoj skromnosti. Djelo koje je pred nama od prvorazrednog je značenja, a uz to u svakoj prilici upućuje na specijalističku literaturu o pojedinim pitanjima te „pokriva“ sve ono što se od ovakva priručnika traži. I na kraju dvije-tri primjedbe na opremu same knjige. Smatramo da bi bilo vrlo zanimljivo kad bismo uz ovakav priručnik dobili i bibliografiju prijevoda i kritičke literature o ovim pitanjima u nas (poneki odjeljci imaju, doduše, neke bibliografske navode u ovom smislu). To bi znatno olakšalo snalaženje zainteresiranima te bi dalo i pogled na korpus djela u nas.

Druga se primjedba odnosi na pisanje grčkih riječi. Iako se autor u Predgovoru ogradio, smatramo da nije bilo dovoljno razloga da latinička transkripcija bude u tolikoj mjeri manjkava. I naglasci i duljine sastavni su dio grčkog pravopisa te u ovakvu manjkavu obliku, kad riječima nedostaje i naglasak i oznaka duljine, navođenje grčkih oblika izgubilo je svaki smisao.

Napokon, u eri silnog poboljšanja tehničkih mogućnosti tiska, trebalo je više pažnje posvetiti ilustrativnom materijalu, te bi ova knjiga, inače reprezentativne forme, dobila i neke nove dimenzije. Na taj bi način njezino značenje u kulturnom pogledu bilo još veće.

Zlatko Šešelj

Ljerka Šifler-Premec: NIKOLA GUČE-TIĆ, Biblioteka, Zagreb 1977.

Dubrovnik 16. stoljeća dao je našoj znanosti i književnosti velik broj značajnih ličnosti čije je djelo odjeknulo i u cijelom evropskom kulturnom prostoru. Nikola Gučetić, čiji smo temeljito izrađen portret upravo dobili u ovoj knjizi, ne predstavlja vrhunec tog kulturnog bujanja, no svojim je djelom zaslužio da ga ubrojimo u značajnije stvaraoce svog doba.

Nikola Vitov Gučetić rođen je 1459. godine u Dubrovniku u drvenoj i uglednoj dubrovačkoj plemićkoj porodici koja mu je osigurala i dolično obrazovanje. Za razliku od većine svojih suvremenika koji su svoj stvaralački put započeli u uglednim učilištima susjedne Italije, Gučetić je školovan u rodnome gradu. Tek po završetku školovanja krenuo je u inozemstvo. U toku tog kratkotrajnog boravka upoznao se s tadašnjim duhovnim strujanjima u Evropi, koja će upijati u toku života uglavnom preko knjiga. U Dubrovniku je cijeloga života obavljao državne funkcije, a svoju je karijeru okrunio i najvišom funkcijom – funkcijom kneza Dubrovačke republike. Uza sve to, nikad nije zanemario knjigu, štaviše prionuo joj je u želji da iz knjiga crpe najsuvremenije misli svoje epohe.

Nikola Gučetić ostavio je za sobom opsežno djelo u kojem su obuhvaćene raznolike filozofske teme, te teme iz teologije, ekonomije i pedagogije. Oslanjajući se na sve smjerove u filozofiji što su u to vrijeme razmatrani u Evropi formulira Gučetić svoje stavove prema problemima koji su postavljani. U

svom traktatu o ljubavi te u traktatu o lijepom (pisani su talijanski) otkriva nam se Gučetić kao tipičan predstavnik renesansna mišljenja, a filozofska rasprava o Averroesovu djelu ukazuje na njegovo oslanjanje i na dogmatsko učenje crkve. Taj je Gučetićev stav, u kojem se pokazao odlučnim protivnikom reformacije, još izraženiji u komentarima psalama što ih je napisao potaknut od kardinala Bellarina i za koje je stekao titulu doktora filozofije i teologije. I na kraju navedimo i zaključak Lj. Šifler-Premec koji najbolje ocrtava Gučetićevo filozofski lik: „Nemajući snage da izgradi zaokružen filozofski sustav i ostajući više približnicom velikih umova, valja reći i ponoviti da sve ono originalno čime se Gučetić želio pridružiti velikoj plejadi mislilaca, većinom ih komentirajući, obilježava Gučetića kao djelatnika angažirana u svojem vremenu, od funkcija u njegovu gradu do marljiva ispisivanja bilježaka Aristotela i Averroesa...”

Ovaj rad Ljerke Šifler-Premec predstavlja rezultat višegodišnjeg istraživanja što ga je autorica provodila na osnovi Gučetićevih radova objavljenih tiskom te u rukopisnoj ostavštini. Stekavši tako uvid u cjelokupan opus ovog dubrovačkog filozofa, Ljerka Šifler-Premec analizira svako njegovo djelo posebno uočavajući u njima one niti koje ga vežu s tadašnjim filozofskim strujanjima u svijetu. Tako pomno izrađenom analizom te osvrtom na suvremene događaje i kulturnu situaciju u kojoj je Gučetić rođen i u kojoj je proveo cijeli život dobivamo zaokružen portret ovog filozofa koji u svakom slučaju ima svoje mjesto u povijesti naše filozofske misli.

Z.Š.

Platon: DRŽAVA/DRŽAVNIK, SEDMO PISMO, SN „Liber”, Zagreb, 1977.

Značajan dio svoje filozofske misli posvetio je Platon razmišljanju o međusobnim odnosima ljudi, i plod je tog istraživanja jedan od najznamenitijih Platonovih dijaloga: **Država**. Već je njegova škola dijelila cjelokupan Platonov filozofski sistem na tri dijela, dijalektiku, etiku i fiziku, a među etičkim je spisima **Država** imala posebno mjesto. Djelo je podijeljeno na 10 knjiga i po svemu sudeći nije jedinstvena postanka. Posebno je u tom pogledu pitanje prve knjige (u kojoj je riječ o pravednosti), o kojoj se dvojilo je li uopće bila zamišljena kao dio raspravljanja o državi. Kao i u ostalim Platonovim dijalozima (osim u **Zakonima** u kojima se Sokrat uopće ne javlja) Sokrat se pojavljuje kao tumač Platonovih misli. U **Državi** pripovijeda Sokrat razgovor vođen u kući starog Kefala, oca govornika Lizije, u Pireju, u kojem sudjeluju još neki, a posvećen je uglavnom izlaganju idealno uređena državnog sistema. Sama država treba da počiva na ideji pravednosti izraženoj u potrebi da svaki društveni sloj (a Platon u svoju državu uvodi tri takva staleža) izvršava točno određene dužnosti. Sreća zajednice, a to je prvenstvena misao Platona, može se postići samo uređenjem države prema načelima moralnog određenja svakog pojedinca. Na taj način, prema sposobnostima i moralnim kriterijima, dijeli on zajednicu na tri staleža, *narod* (seljake i zanatlije), *vojnike* i *činovnike* te *vladare* koji treba da upravljaju cijelom državom. Narod mora zajednici osigurati materijalne uvjete egzistencije, a vojnici i činovnici treba da

se brinu za sigurnost zajednice i osiguranje zakonitosti. U toj državi nisu ljudi podijeljeni po imetku (za što u Platonovoj državi nema mjesta), a država se, kao neka zajednička volja cijele zajednice, brine za sve vidove života. Pojedinca na taj način više nema i na njegovo mjesto stupa do savršenstva dovedena država. U funkciji reprodukcije takvih odnosa sve su snage strogo usmjerene: odgoj, obrazovanje, umjetnost i filozofija. U čvrstim rukama državne organizacije umjetnost postaje marginalan proizvod ljudske duše: Platon iz svoje države izgoni i Homerove epove i dramu i gotovo sve lirsko pjesništvo. Filozofija, opet, kao hraniteljica najboljih u državi treba da dušu učini sličnom ideji dobrote.

Platon je sustav idealne države smatrao i historijski ostvarljivim, no poučen životnim iskustvima od te je svoje misli odustao i u **Zakonima** se znatno približio realnim historijskim okvirima. No iako je Platonova zamisao nužno bila i ostala samo filozofska utvara, ipak svjedoči o snažnom prisustvu svijesti o nepravednosti postojećih društvenih odnosa, a ujedno je i prvi pokušaj da se izvan postojećih državnih i društvenih shema, makar samo u teoriji, otvore novi vidici. U tom je pogledu **Država** izvršila golem utjecaj na kasnija razmišljanja. Uz prijevod **Države** uredništvo biblioteke „Politička misao” objavilo je (kao svezak 12, dok je **Država** svezak 11) i Platonov dijalog **Državnik**, te prijevod **Sedmog pisma** koji u tematskom pogledu nadopunjuje Platonove ideje o državi. U **Državniku**, kako nam već sam naslov kazuje, neki stranac razglaba o idealnom državniku u prisustvu Sokrata (koji ne sudjeluje u razgovoru). Taj dijalog

trebalo je da uz **Teeteta** i **Sofista** te nenapisana **Filozofa** čini tetralogiju. Prva su tri dijaloga organski povezani, a do ostvarenja rasprave o filozofu nikad nije došlo. **Sedmo pismo** Platonovo zapravo je izvještaj s drugog Platonova boravka na Siciliji, na dvoru sirakuškog tiranina Dionizija II (Mlađeg). U kontekstu **Države** i **Državnika** ono predstavlja povratak u realnost, pri čemu se vrijednosti Platonova pogleda na uređenje društva nipošto ne umanjuju. Upravo suprotno, no **Sedmo pismo** ujedno je i zanimljiv kontrapunkt i opomena. Uz to, sadržava ovo pismo i značajan ekskurs o spoznaji, zapravo kratak rezime Platonove dijalektičke metode, te je od velike važnosti u ukupnom Platonovu opusu.

Državu je preveo Martin Kuzmić za Maticu hrvatsku još godine 1905, no svoje je objavljivanje prijevod čekao punih 37 godina. Ni tad nije objavljen u izvornom obliku već uz znatne preinake. Za ovo je izdanje taj prijevod usporedio s originalom Damir Salopek. **Državnika** i **Sedmo pismo** preveo je Veljko Gortan. Sva su tri djela popraćena opširnim bilješkama i registrima imena. Posebnu vrijednost ovim izdanjima daje vrlo opsežna bibliografija. Uz prijevode Platonovih dijaloga i pisma tiskane su i tri rasprave o pojedinim aspektima ovih triju djela.

Ovo tematski zaokruženo izdanje predstavlja vrijednu zamisao u našem izdavaštvu. Svojom opremom, a nadasve kvalitetom prijevoda, ovo izdanje u potpunosti zadovoljava standarde biblioteke u kojoj je objavljeno, a ujedno pokazuje da u suvremenim razmišljanjima antika nije izgubila svoje mjesto,

već da je ona trajno prisutna u našoj kulturi.

Z.Š.

Jakov Bunić Dubrovčanin: OTMICA KERBERA/KRISTOV ŽIVOT I DJELA, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1978.

Deveta knjiga kolekcije **Hrvatski latinisti** što je izdaje Jugoslavenska akademija donosi dva djela dubrovačkog plemića i književnika Jakova Bunića. Prvo od njih, **Otmica Kerbera**, tiskano je u cjelini, dok je drugo, **Kristov život i djela**, tiskano samo u odlomcima. Oba je djela priredio za ovo izdanje dr Branimir Glavičić koji je ujedno i autor prijevoda te svih ostalih priloga u knjizi.

Jakov Bunić rođen je godine 1469. u Dubrovniku. Kao pripadnik ugledne plemićke obitelji stekao je vrlo solidno obrazovanje, najprije u rodnom gradu, a potom u Italiji. Već prije odlaska na studije u Padovu i Bolognu počeo se baviti književnim radom te je u tom najranijem razdoblju svog stvaranja napisao prvo književno djelo, kratak epilij **De raptu Cerberi** (koji je oko 1500. godine već tiskao u Italiji). Nakon povratka u rodni grad posvetio se mnogostrukim poslovima što su pripadali njegovu socijalnom statusu ne zaboravljajući nikad književni rad. U svim je zanimanjima, i kao trgovac i kao državni funkcionar i kao književnik, pokazivao veliku nadarenost koja je ujedinjena s marljivošću i upornošću dovela Bunića do visoka ugleda u domovini i u cijeloj književnoj Evropi.

Umro je u Dubrovniku 1534. godine uživajući u slavi i poštovanju svojih sugrađana.

Bunić je jedan od rijetkih književnika (posebno latinista) koji je doživio da mu sva djela budu objavljena još za života, a i jedan je od malobrojnih pisaca čiji nam se cjelokupan opus sačuvao. Doduše, cio taj opus je nevelik, no i umjetničkom vrijednošću, a da ne govorimo o kulturno-povijesnom aspektu, predstavlja značajnu pojavu u povijesti hrvatske književnosti na latinskom jeziku.

Cjelokupno se Bunićevo djelo sastoji od dvaju epova i manjeg broja kraćih pjesama i pisama upućenih poštovocima, prijateljima i znancima. Sva su djela skupljena i tiskom objavljena 1526. godine i to je izdanje bilo osnovom priređivaču u radu na ovoj knjizi. Tiskanje ovog izdanja Bunić je osobno nadzirao (a isto tako i financirao).

Prvo Bunićevo djelo, **De raptu Cerberi**, ujedno je i njegov najbolji književni rad, a u cijeloj je književnoj Evropi stekao znatnu popularnost. Poslije pjesnikove smrti tiskan je još jednom u zbirci s nekim drugim proizvodima humanističkog pjesništva. Ovo zagrebačko izdanje četvrto je izdanje ovog epa. Sam ep obrađuje, u preko tisuću stihova, poznatu priču o Heraklovu silasku u podzemlje i svladavanju Kerbera. No premda je riječ o tipičnom humanističkom učenom epu, Bunić nam alegorijski donosi prikaz Kristova silaska u limb.

Glavno djelo u Bunićevu stvaralaštvu svakako je golem ep (preko 10 000 stihova!) o životu i djelima Kristovim,

u kojem je kronološkim redom, a oslanjajući se na sva četiri evanđelja, izložio Kristov život i učenje. Radi se zapravo o parafrazi evanđelja, dakle o odjeku srednjovjekovlja, što je Buniću kao konzervativnom pjesniku odgovaralo, to više što mu je pjesnik dao snažno protureformacijsko obilježje. Djelo je doživjelo dobar odjek u suvremenika, no doskora je bilo zasjenjeno originalnijim obradama ove teme te je gotovo palo u zaborav. Književna je vrijednost Bunićevih djela i danas dosta značajna, a u kontekstu onovremena književnog stvaranja Bunićeva je poezija trajan spomenik. Uostalom, **De raptu Cerberi** najstariji je ep u hrvatskoj književnosti uopće, što već samo po sebi govori o snazi Bunićeve književne pojave.

Jezikom i stilom Bunić se čvrsto oslanja o tradicionalne vrijednosti epskog stila, u prvom redu Vergilija. Odjeci **Eneide** ponekad su toliko prepoznatljivi da se gotovo radi o shematskom preuzimanju pojedinih normi. Jezik obaju epova tek neznatno odudara od klasičnog standarda, a odstupanja su prvenstveno pravopisna (što je najveći nedostatak onovremenih latinista) i prozodijska. Sve je glavne probleme u odnosu Bunićeva jezika prema klasičnoj normi vrlo pomno (a bez pretenzija da bude cjelovit osvrt na odstupanja) obradio Glavičić u uvodnom dijelu u kojem je, pored toga, izložio i život i djelo Jakova Bunića te objasnio postupak priređivanja ovog izdanja.

O samom prijevodu trebalo bi reći isto što smo već napisali u povodu Glavičićeva prijevoda **Davidijade**. Sve je kvalitete svog prevođenja Glavičić zadržao

i u ovom, ne manje složenom zadatku. No ipak ćemo ponoviti jednu činjenicu koja nas je i ovom prilikom zaokupila, a to je bogatstvo Glavičićeva jezika i gipkost njegovih prijevoda. Kao i u prethodnim prijevodima, i ovaj su puta obje ove komponente snažno istaknute, a Glavičić se i ovom prilikom potvrdio kao izvrstan prevodilac epskog stiha.

Ovo je izdanje Bunićevih epova (od kojih je **De vita et gestis Christi** donijeto tek u desetom dijelu) ponovo svrnulo pažnju na stvaralaštvo hrvatskih latinista i otkrilo samo neke od stvaralačkih napora onoga doba. Ujedno se nadamo da će ono biti poticaj daljem proučavanju Bunićeva djela o kojem je u našoj povijesti književnosti nedovoljno pisano.

Z.Š.

107

Seraphinus Maria Cerva: BIBLIOTHECA RAGUSINA, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1977.

Dvije godine nakon izdanja prvog sveska **DUBROVAČKE BIBLIOTEKE dubrovačkog dominikanca Serafina Crijevića**, nalazi se pred nama drugi svezak ovog djela. I dok je prvi tom (tiskan u ovoj kolekciji 1975) obuhvatio prvi svezak rukopisa, ovaj potonji obuhvaća drugi i treći svezak rukopisa, sežući od slova F do O (životopisi su poredani prema abecednom redu imena književnika!).

Serafin Marija Crijević (rođen 1686) predstavnik je vremena u kojem je originalnost dubrovačkog književnog života već počela gubiti svoje životne

sokove. Promijenjena društvena i politička situacija Dubrovačke republike, a i katastrofa što ju je netom zadesila, snažno su djelovali na književna i umjetnička strujanja. Premda se na prvi pogled ništa nije promijenilo u načinu života dubrovačke vlastele (i Serafin Crijević, kao toliki prije njega, studira u Italiji, upoznaje se s čitavim kulturnim nasljeđem i izvrsno savladava filozofiju i teologiju, a napose ovladava latinskim jezikom), ipak se u cjelokupnom kulturnom stvaralaštvu i duhovnim gibanjima osjeća promjena. Ne treba smatrati da je svaka originalnost iščezla, no vrhunac svog razvoja (a to se tiče i latinističke njegove grane) književnost je u Dubrovniku prošla ...

Crijević nije iznimka u tom općem kretanju. Taj polihistor, dapače, daje u cijelosti svoj obol novom kretanju. Golema erudicija i duboko poznavanje klasične starine, interes za povijest svoje domovine; njegova praktična djelatnost (kao knjižničara Dominikanskog samostana u Dubrovniku) formirali su njegov stvaralački profil.

Čitavo je Crijevićevo djelo historiografskog karaktera, bilo da se on ispoljava na biografskom planu bilo da je čisto historiografskog tipa. Dakako, ne smije se shvatiti da je Crijević historičar u današnjem smislu riječi.

BIBLIOTHECA RAGUSINA jedno je od njegovih sačuvanih djela (rukopis se čuva u Dominikanskom samostanu u Dubrovniku) do čijeg je objavljivanja prošla više od dvjesto godina. Ta omašna zbirka sadržava 435 životopisa

dubrovačkih pisaca (koji su stvarali na hrvatskom ili latinskom jeziku) i nezaobilazan je izvor našem poznavanju književnih prilika u Dubrovniku u toku gotovo tri stoljeća. Već sama brojka pokazuje da se radi o ogromnom naporu, a Crijević je dodao tome i zadivljujuću akribiju, i u tom je svjetlu BIBLIOTHECA RAGUSINA jedinstveno djelo. Obilje podataka (što ih je Crijević crpio iz dostupne literature i arhivskih dokumenata) postaje tako vrelo mnogobrojnim analizama dubrovačkih književnih kretanja. No autor se ne zaustavlja samo na tome. Pojedini su stvaraocima prišao mnogo pomnije i neke se njegove biografske bilješke pretvaraju i u lucidne kritičke sudove.

Kao i prethodni svezak i ovaj je svezak priredio za tisak Stjepan Krasić. Uz golem trud oko pripreme rukopisa (što samo po sebi predstavlja složen zadatak) Krasić je dodao i kritički aparat te bilješke. U prvom je svesku napisao i odličan prikaz života i rada Serafina Crijevića u kontekstu cjelokupne književne i kulturne aktivnosti u Dubrovniku krajem 17. stoljeća.

BIBLIOTHECA RAGUSINA donijeta je u latinskom originalu (editio princeps) što je uključilo i indekse (djelo samog Crijevića) koji omogućuju lakše snalaženje u opsežnoj građi. Kritički je aparat s bibliografskim bilješkama tiskan na kraju svakog sveska (prema rukopisu).

Radosni smo što se objavljivanje ovog značajnog djela odvija zadovoljavajućim tempom te se nadamo da ćemo

uskoro dobiti i preostale sveske. Tako će naša znanost i kultura biti obogaćene još jednim vrijednim djelom koje će, vjerujemo, biti poticaj daljem radu i oko Crijevićeve književne ostavštine i oko proučavanja podataka što se u toj ostavštini nalaze.

Z.Š.

**Lucije Anej Seneka: RASPRAVA O
BLAŽENOM ŽIVOTU/ODABRANA
PISMA LUCILIJU, Grafos, Beograd,
1978.**

Jedan od najznamenitijih rimskih stoika — Lucije Anej Seneka — ostavio je za sobom značajan književni opus. Prožet u cijelosti stoičkim idealom života u skladu s prirodom ostavio je potonjim vremenima najvažnije vrelo za upoznavanje stoičke filozofije uopće, a kako je u Stoi etika imala prvenstvo nad ostalim filozofskim disciplinama, stoičke etike posebno.

Lucije Anej Seneka rođen je oko 4. godine nove ere u moćnoj i bogatoj hispanskoj obitelji Aneja, koja je u doba porasta utjecaja provincija na cjelokupan život Rima stekla značajan ugled i moć u prijestolnici netom stvorena carstva. Otac retor (od kojeg našeg Seneku poneki razlikuju i nadimkom Filozof) odredio je mladom Seneki obrazovni put koji je nužno vodio preko upoznavanja poezije i retorike k filozofiji. Kao dječak otputio se Seneka iz rodne Cordube u Hispaniji i svoje obrazovanje stekao kod uglednih učitelja rimske mladeži. Susret s filozofijom ostao je najtrajnijim pokretač Senekina života i rada

kojem je, u većoj ili manjoj mjeri, ostao vjieran do kraja. I u svom je životu, a i u književnoj ostavštini, gdjekad odstupio od stoičkih ideala (ta bio je, na primjer, jedan od najbogatijih ljudi u Rimu!). Upleten već zarana u život dvora (koji će nakon Augustove smrti postati najtragičnijom pozornicom rimskog carstva) kretao se vrlo opasnom životnom stazom koja ga je dovela na vrh. Postavši odgojiteljem budućeg cara Nerona, Seneka obavlja i najviše državne funkcije pa će nekoliko godina (prvih godina Neronove vladavine) i faktički upravljati svjetskim imperijem. No njegova suviše velika moć (i suviše snažna ličnost) postaju preprekom te je godine 59. udaljen s dvora, a za Pizonove urote godine 65. umiješan po Neronovu naređenju u krivce. Samoubojstvom Seneka stavlja krunu na svoj stoički lik i ta će mu smrt, uz njegovo impresivno književno djelo, donijeti vječni spomen.

U cjelokupnom Senekinu radu etički su problemi dominantni. Iz te strane njegova filozofiranja crpio je srednji vijek, a potom i probuđeni humanizam, najveći dio svojih ideja. Jedan od najcjenjenijih i najutjecajnijih filozofa, a Seneka je to u svakom slučaju bio, inkorporiran je u razmišljanja kršćanstva tako da su poneki konstruirali Senekino koketiranje s kršćanskim idejama.

Raspriava o blaženom životu zapravo je sedma knjiga opsežnijeg djela poznatog pod naslovom *Dialogi* i u njoj razlaže Seneka pojam dobra i vrline (temeljne etičke kategorije Stoe), puteve postizanja blažena života, odnos vrline prema

zadovoljavanju užitaka, a sve to dovodi u vezu s postojećim filozofskim stavovima (Platona, Epikura). I dok u ovoj opsežnoj raspravi teži zaokruženom istraživanju problema što ga postavlja, u **Pismima Luciliju** pred očima mu je praktična strana stoičke etike. U 124 pisma kreće se putevima praktična savjetovanja o etičkim pitanjima dolazeći svojom određenošću i apodiktičnošću u područje propovijedanja. Ova je zbirka pisama odlučujuće utjecala na kasnija razdoblja, a predložena rješenja nekih moralnih dilema imaju općevremensko značenje.

U jugoslavenskim je okvirima Seneka prilično zanemaren pisac. Tek u posljednje vrijeme interes za njegovo djelo raste, pa ova knjižica koja donosi prijevod **Rasprave o blaženom životu** i 14 **Odabranih pisama Luciliju** ima svoje mjesto u našoj prijevodnoj literaturi. Djela je preveo dr Miloš N. Đurić koji je i autor kratkog uvodnog prikaza o stoičkoj filozofiji i životu i radu Lucija Aneja Seneke. Prevodilac je uspješno prenio Senekinu riječ i misao, a također je dao vjernu sliku Senekina stila. Tako možemo reći da je ovom malom knjižicom znatno obogaćeno naše poznavanje jednog plodnog filozofskog sistema, kao i jednog zamašnog i inspirativnog djela.

Z.Š.

Dante: **DJELA I/II, Sveučilišna naklada Liber – NZ Matice hrvatske, Zagreb, 1976.**

Premda je Dante istaknuto mjesto u razvoju ljudske misli stekao prvenstveno svojim talijanski pisanim djelima,

ipak je, kao dijete svog vremena, ostavio i neka značajna ostvarenja pisana ondašnjim jezikom kulturne Evrope – latinskim. To su doduše djela manjeg opsega, ali vrlo značajna za cjelovito shvaćanje Danteove svestrane ličnosti, a posebno njegova odnosa prema srednjovjekovlju na čijem se sutonu javlja otvarajući nove poglede u budućnost.

Uvođenje pučkog jezika u književnost, i poeziju i prozu, stvorilo je potrebu da se teoretski osmisli ovakav značajan prijelom s kulturom srednjega vijeka koja je nastala, u stanovitom smislu, kao nasljednik antike, pa je prema tome i latinska u svom izražaju. Takvo osmišljenje dao je upravo Dante, a kako se obraćao znanstvenom i kulturnom krugu odgojenom i obrazovanom na latinskom, napisao je svoju raspravu o tom problemu – **De vulgari eloquentia** – upravo na latinskom. Rasprava nije u potpunosti slijedila retoričke priručnike u kojima se izlagala antička nauka, a nije to ni u pravom smislu lingvistička analiza. Riječ je zapravo o djelu u kojem je Dante, govoreći o porijeklu jezika i njegovim dijalektima, pozavao na prevladavanje municipalnog duha u Italiji stvaranjem zajedničkog jezičnog standarda po ugledu na književna djela Guida Cavalcantija, sama Dantea i nekih drugih pisaca. Tek je druga knjiga priručnik poetike u pravom smislu, no ona nije dovršena, već je prekinuta u trenutku kad je pjesnička praksa odvela Dantea znatno dalje od stavova što ih je u traktatu obradio.

U istom duhu zajedništva cijele Italije naspram rascjepkanosti i uskih interesa samostalnih gradskih državnica napisao je Dante i latinsku raspravu naslovljenu

Monarchia. Bogato političko iskustvo stečeno dugotrajnim sudjelovanjem u društvenom životu i državnim poslovima pretočio je Dante na stranice svoje rasprave. U sukobu cara i pape što je obilježio čitavo to vrijeme, Dante se stavlja na stranu carstva što je snažno došlo do izražaja upravo u ovom Danteovu djelu. Misao o potrebi odvajanja političke vlasti od Crkve (a ona se ogleda u neovisnosti carske vlasti o papinskoj) smiona je vizija humanijih odnosa što bi ih univerzalno carstvo trebalo ostvariti vraćajući ujedno mir i blagostanje Italiji.

Dio svojih političkih ideja Dante je izrazio i u brojnim pismima također pisanim latinskim jezikom, od kojih se trinaest sačuvalo. Na žalost neka su značajna pisma o kojima znamo iz drugih izvora, izgubljena, ali i ova pokazuju Dantea kao snažnu ličnost bogata životna iskustva, primjerne obrazovanosti i izuzetna umjetnička značaja. **Poslanice** brižljivo skladane prema svim zahtjevima srednjovjekovne *ars dictandi*, a predstavljala su (premda po nazivu privatna) književne i političke dokumente namijenjene javnosti. U vrijeme kad Dante stvara svoja djela nije bio običaj da se djela ovakve vrste čuvaju i objavljuju, pa tom nemaru dugujemo gubitak ostale pjesnikove korespondencije.

Od pjesničkog rada na latinskom jeziku sačuvane su i dvije **Ekloge**, zapravo pjesnička pisma koja u alegorijskom vergilijanskom stilu govore o pjesnikovu radu i životnim okolnostima. I, na kraju, treba spomenuti njegovo djelo **O položaju i obliku vode i zemlje**, zapisano predavanje u kojem je skolastička argumentacija zadane teme

znatno obogaćena Danteovom težnjom da se odupre dogmatici u traženju istine.

Sabrana Danteova djela dobili smo u reprezentativnom izdanju, ne samo po formi već prije svega po sadržaju. Uz prijevode koji su – uz izuzetak **Božanstvene komedije** – rađeni upravo za ovo izdanje (**De vulgari eloquentia** preveo Vojmir Vinja, **Monarchia** Tonko Maroević i Mirko Tomasović, **Poslanice** Tomislav Ladan, **Ekloge** Branimir Glavičić, a **O položaju i obliku vode i zemlje** također Tomislav Ladan), a predstavljaju značajan domet, dodana su i vrlo opširna i temeljita objašnjenja uz svako djelo, a i vrlo iscrpna uvodna studija. Zanimljiva je i vrijedna posebne pažnje ideja, da se opširnije progovori o utjecaju Dantea na književnost i likovne umjetnosti u Hrvata. Već je prije rečeno, a i mi se tome pridružujemo, da se u ovom slučaju zaista radi o kulturnom događaju.

Z.Š.

...i časopisi

Mogućnosti 11, studeni 1977.

112

Marko Marulić u brojnim je svojim djelima veličao kršćanske vrline i kao katolički pisac *par excellence* napadao sve ono što je moglo ugroziti njegovu vjeru. Jedan od povoda da reagira daleko u mu i brojne renesansne obrade antičkih uzora, a napose mitologije, koja je bila srž klasične književnosti. U svom kratkom moralno-didaktičkom spisu o pohvalama Herkula Marulić se oborio na učestale primjere prodiranja antičkih motiva, posebno mitoloških, u suvremeno pjesništvo (spomenimo samo Bunićev spjev *De raptu Cerberi*) nudeći kao izlaz iz tog stanja kršćanske ideale i smatrajući da je bolje svladati sama sebe (poput pravih kršćana) no svladati neprijatelja (kako to čini Heraklo). Iako je, kao osvjedočen znalac klasične starine, temeljito poznavao antičku mitologiju, Marulić ovom prilikom zahtijeva njezino potpuno odbacivanje. Naime, tokom raz-

govora što ga vode Pjesnik i Bogoslov, dolazi Pjesnik do spoznaje da su sve kršćanske vrline vrednije od djela antičkih heroja, te na kraju, posve obrađen zahvaljuje Bogoslovu što ga je riješio zablude.

Ovaj je kratak spis ostao u sjeni većih i poznatijih Marulićevih moralno-didaktičkih spisa koji su mu proslavili ime po ondašnjem evropskom kulturnom krugu, no, po mišljenju prevodioca Branimira Glavičića, za današnjeg je čitaoca znatno prihvatljiviji, kako zbog dijaloške forme koja ublažuje odbojnost propovijedi, tako i zbog tolerantnijeg pristupa temi. Složili se s ovim mišljenjem prevodioca ili ne, slažemo se da je značenje ovog Marulićevog djelca danas samo kulturno-historijsko, a vrijedilo bi istražiti odnos Marulićev prema antičkom nasljeđu: to se pitanje nameće poslije čitanja samog dijaloga.

U doba, naime, kad na antičkim motivima nastaje čitav niz djela, Marulić susret s antikom sasvim drugačije doživljava. Kao što Glavičić piše, Marulić je poznavao Bunićev spjev *De raptu Cerberi* u kojem je susret s antikom urodio vrijednim plodom.

Branimir Glavičić odlično je preveo Marulićev dijalog (što ga pod naslovom *Liber Marka Marulića Splitsanina o pohvalama Herkula* donosi ovaj broj *Mogućnosti*) te ga popratio i vrijednim pogovorom i bilješkama.

Z.Š.

Forum 3, mart 1978.

Milivoj Sironić objavljuje u ovom broju *Foruma* studiju pod naslovom „Aristofanova politička satira u komediji *Vitezovi*“. Komedija „*Vitezovi*“ prva je komedija što ju je Aristofan potpisao svojim imenom, a uz „*Aharnjane*“, „*Oblake*“ i „*Ose*“ pripada prvoj fazi Aristofanova stvaranja karakterističnoj po ubojitoj satiri uperenoj protiv moćnika tadašnje Atene, u prvom redu demagoga Kleona. Aristofana u toj satiri nije vodio samo viši cilj, već je, čini se, bilo i dosta lične mržnje koja je postala pokretač Aristofanove žestine. No u svakom slučaju, komedije iz te faze Aristofanova stvaralaštva — a prije svega „*Vitezovi*“ — pokazuju neobičnu slobodu umjetnika u odnosu prema vlasti. Sironić analizira korak po korak komediju ističući njezine slabosti i kvalitete. Istovremeno on razjašnjava i onaj neophodan odnos komedije prema zbilji što u znatnoj mjeri omogućuje da prodremo u zamisao pjesnika. Povezanost, naime, stare

antičke komedije sa suvremenim političkim previranjima jedan je od temelja njezine strukture, što se i u ovoj analizi razaznaje. No istovremeno ona posjeduje i jednu osobitu crtu — sposobnost da razbija i ponovo uspostavlja fikciju. Taj se element doduše javlja već u samoj njezinoj površinskoj strukturi, parabazi, u dijelu u kojem glumci skidaju maske te se kao građani obraćaju publici, no ne samo tamo. Sironićeva analiza upozorava na to svojstvo komedije, sučeljavajući realnu političku logiku tadašnjih atenskih problema (i eventualnih rješenja) s Aristofanovim snovima. Pri tome ukazuje i na pogreške koje proizlaze iz jednostrana tumačenja Aristofanovih političkih uvjerenja. U cjelini, ova studija vrlo uspješno objašnjava fenomen političke satire u staroj komediji objašnjavajući cijeli kompleks u kojem se stara komedija javlja i kojem duguje znatan dio svoje strukture.

U istom je broju objavljen i zapis Antuna Šoljana „Uz novo čitanje Maretićeve *Odiseje*“. U članku, predloženo kao razmišljanje uz otvorenu knjigu, tretiraju se tri teme: sredozemna pomorska tradicija u *Odiseji*, svjetsko i narodno u jeziku *Odiseje*, te mitsko i moderno u liku *Odiseja*.

Prve su dvije teme zapravo kritičke primjedbe na Maretićev prijevod *Odiseje* koji, po Šoljanovu mišljenju, više duguje filološkom maru nego pjesničkom nadahnuću. Sigurno je da je Maretić bio u prvom redu filolog te da je težio filološkoj preciznosti svog prijevoda, no ne dijelimo posve Šoljanovu kritiku Maretićeva rada. Posebno se to odnosi na misao o mehaničkom u

113

Maretićeve „kovanju stihova“ (kako kaže Šoljan) kao i na primjedbe o Maretićeve jeziku. Jer u ovih stotinu godina koje nas dijele od nastanka prijevoda *Odiseje* bilo je mnogo i znalaca grčkog jezika i pjesnika pa ipak se nitko nije poduhvatio zadatka da ponovo prevede Homerove epove. To dakako ne znači da je Maretićev prijevod nedostižan, no ipak je indikacija da se kritici Maretićeva prijevoda treba prići znatno temeljitije, a to bi moglo biti dragocjeno iskustvo za nekog budućeg prevodioca. U pitanju odnosa pomorske tradicije i Maretićeva prijevoda Šoljan je bio na tragu jedne takve kritičke analize i u tom je dijelu svog članka naznačio sasvim nove poglede na ova pitanja. Isto tako, u posljednjem dijelu svog članka, u odjeljku o mitskom i modernom u liku *Odiseja*, Šoljan daje niz inspirativnih misli o ovom antičkom junaku i antijunaku, koji je u toku povijesti sasvim različito interpretiran.

U svakom slučaju ovaj članak treba da bude poziv na kritičku analizu Maretićeva prijevoda koja bi morala pokazati i put k jednom novom prijevodu, a isto tako na kritičku analizu svega onoga što Maretića *a priori* odbacuje.

Z.Š.

Mogućnosti 2–3, veljača–ožujak 1978.

U ovom dvobroju posvećenom književnosti 18. stoljeća u dvama je člancima riječ o latinističkom stvaralaštvu. Veljko Gortan objavljuje u članku „Hrvatski latinisti u XVIII stoljeću“ prikaze života i rada niza autora koji su svojim

djelovanjem dali obol ukupnom književnom rastu u 18. stoljeću. Napomenuvši da će se, zbog obilja građe, tek letimično osvrnuti na najznačajnije književnike latinskog izraza, Gortan nam predočava bogat rad koji impresionira kako opsegom tako i kvalitetom. Jer, to je stoljeće u kojem su nastala neka od djela najviše razine ne samo u hrvatskim okvirima (spomenimo samo Boškovića!), dok su u suvremenika brojna djela hrvatskih latinista izazivala iskreno oduševljenje. Premda je pjesničko stvaranje na latinskom jeziku u to vrijeme već prošlo svoj zenit, prozni su oblici ušli u svoju najzreliju fazu. To se prije svega odnosi na povijesne radove te na bio-bibliografski rad. I u južnoj Hrvatskoj i u sjevernoj Hrvatskoj latinističko je stvaralaštvo jednako snažno. Tako uz bok Rajmunda Kunića (koji je ispjevao latinski prijevod *Ilijade*), Brna Džamanjića (koji je na latinski preveo *Odiseju*), Sara Crijevića i drugih Dubrovčana, stoje Krčelić, autor brojnih spisa povijesnog karaktera, Matija Petar Katančić, arheolog, povijesničar i pjesnik i Adam Alojzije Baričević, najznačajniji epistolograf među hrvatskim latinistima. I u pjesništvu nalazimo značajne radove. Među najboljima, svakako su djela Ignjata Đurđevića, a također i radovi Đure Ferića, te Benedikta Staya. Ovaj posljednji predao je potomstvu u preko 35000 stihova obradu Descartesove i Newtonove filozofije. No o filozofima latinistima opširnije raspravlja članak Vladimira Filipovića „Hrvatski filozofi latinisti XVIII stoljeća“ objavljen u istom tematskom dvobroju. Filipović spominje zadivljujuću brojku od osamdesetak latinista kojima je životna preokupacija bila filozofija (u to su

ubrojani svi filozofi od renesanse naovamo), a u 18. stoljeću na čelu je, svakako, Ruđer Bošković, polihistor, svjetski putnik, član niza učenih društava (među ostalim i Francuske akademije), pisac jednog od najznačajnijih djela s područja filozofije prirode pod nazivom „*Theoria philosophiae naturalis*“ koju je pravilno shvatio tek ovaj naš 20. vijek, dok neki tvrde da će mu u potpunosti pripasti tek 21. Uz Boškovića nemalu je slavu stekao i Benedikt Stay, jedan od najvećih talenata poteklih iz naših krajeva. O Andriji Kačiću Miošiću, pučkom prosvjetitelju, treba reći i to da je stvorio i značajna filozofska djela (ta bio je strukom profesor filozofije!), no ona su većinom izgubljena. Kao posebnu vrijednost Filipovićeve pregleda naših filozofa latinista 18. stoljeća treba navesti i kratak prikaz života i djela Dubrovčanina Benedikta Rogačića kojeg – a to je slika našeg odnosa prema baštini – ne spominje ni enciklopedija JLZ. I na kraju da se pridružimo zaključku što ga Gortan daje svom članku, no isto tako vrijedi i za ovaj Filipovićev: „Na nama je pak da bar najvredniji dio te naše kulturne baštine na latinskom jeziku koja još leži u rukopisu otmemo zaboravu i objavimo pa tako učinimo pristupačnim i sebi i stranom svijetu.“

Z.Š.